

La cartografia de les ciutats catalanes: 1563-1800

Montserrat GALERA i MONEGAL

Cap de Secció de la Cartoteca de Catalunya

Aquest text és dedicat a Lluís Casassas i Simó, antic president de la Societat Catalana de Geografia, que morí a Barcelona pocs dies després que jo pronunciés aquesta conferència. El fet d'haver comentat amb ell els darrers detalls de la meua intervenció, la seva paraula que faria els possibles per assistir-hi, em mouen a oferir-li aquestes ratlles, com a record i homenatge a un gran amic, un gran president i una gran persona.

En la mateixa línia que la conferència pronunciada a la Societat Catalana de Geografia el dia 20 de febrer de 1991 i publicada als Treballs de la Societat Catalana de Geografia (vol. 27, p. 27-46)¹ s'hi ha d'incloure la present intervenció que, tal com el seu títol indica, és dedicada a un aspecte específic de la cartografia catalana: les seves ciutats. Tampoc no és massa diferent el marc cronològic: si la primera exposició comprenia els segles XVII i XVIII, en aquest cas la data inicial reula fins al 1563 i es manté igual la data final. Pel que respecta a l'àrea geogràfica, es considerarà la que afecta l'actual Comunitat Autònoma de Catalunya. En aquest cas, la conferència es pronuncia a l'auditori Pi Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans, el dia 12 de juny de 1992.

Com a preàmbul o prèvia al tema cal fer unes consideracions de tipus general referides a la cartografia urbana a fi de situar-les més endavant en el cas concret de les ciutats catalanes.

Es pot dir que una de les primeres mostres de cartografia urbana conservades, les trobem en alguna pintura o retaule. Aquest és un cas que especialment es dona en la cultura italiana. Però la present intervenció es dedicarà a la cartografia impresa amb lo qual d'entrada hipotquem la data inicial, ja que una vegada més, cal recordar que el primer llibre imprès sortit dels tallers de Gutenberg, conegut amb el nom de Bíblia de 42 ratlles, escrit

en llengua llatina, es publicà l'any 1456, i que possiblement el primer document cartogràfic imprès fou un mapa mundi publicat a una edició de les Etimologies de Sant Isidor de l'any 1472. Per lògica, per tant per raons evidents de tipus tècnic, la impressió d'aquest tipus de documentació presentava unes dificultats que justifiquen el retard que experimentaren respecte als llibres. En l'esmentat article sobre cartografia de Catalunya i que correspon a la nota 1 ja s'explica aquesta situació i per tant es òbvvia aquí la seva repetició. El fet de referir-nos només a cartografia impresa condiciona també l'exclusió de la gran quantitat de material manuscrit que ha quedat en aquesta situació i que es conserva als diferents tipus d'arxius. Cal dir que es tracta de material molt abundant en quantitat i en termes generals molt important i útil pel que fa a la seva aportació documental.

El tipus de material cartogràfic més apte per representar una ciutat són els plànols i les vistes i com a elements previs a la seva realització s'ha de comptar amb els croquis, esbossos o dibuixos preparatoris. Cartogràficament parlant entenem per plànol la representació d'una superfície suficientment limitada com per què es pugui prescindir de la curvatura de la Terra i en la que l'escala es considerada com uniforme. Per vista entenem la representació plana amb efecte de relleu en la qual les línies de fuga concorren a un punt de vista central que correspon a l'ull de l'observador.

Les ciutats objecte de l'interès dels cartògrafs tenen, en principi, unes característiques concretes. Són les següents:

1) La seva situació geogràfica/estratègica (cas de Venècia, Constantinopla, Paris, Roma, per citar-ne només uns exemples).

2) El propi prestigi de la ciutat, aconseguit per diferents motius (desenvolupament urbà, la seva pròpia història ...)

3) Haver estat escenari de guerres. Durant el període que s'analitza, la figura del cartògraf formava part del personal que integraven els exèrcits. El coneixement del terreny i les característiques de les ciutats a atacar eren un element molt important i que donava molts punts d'avantatge al bàndol més ben documentat en aquest aspecte.

Aquestes tres característiques no són pas exclusives. Poden lògicament coincidir en un sol punt per doble partida, àdhuc per triple. Fetes aquestes consideracions es pot ja afirmar que una de les primeres manifestacions de cartografia de ciutats impresa coneguda, i alhora una peça de gran qualitat, és una vista de Venècia en sis fulls obra del cartògraf Jacopo Barbari i que veié la llum el temprà any de 1500.

Com a primer recull complet de ciutats del món cal considerar l'obra de Sebastian Münster, *Cosmographia*, editada a Basilea l'any 1544 i que anà veient edicions fins a l'any 1628, 36 en total, en 5 idiomes diferents, una d'ells, àdhuc, en txec. Per a la majoria de ciutats que hi són representades, aquesta imatge münsteriana correspon a la seva primera mostra impresa coneguda. Per a la seva importància cartogràfica, es podrien citar les representacions de les ciutats de Paris, Amsterdam, Roma, Venècia, Zuric, Frankfurt, Viena, entre moltes d'altres també de gran valor documental. Pel que fa a la Península ibèrica, la presència de les seves ciutats és sumament escassa: es limita a un fragment d'una localitat bé imaginària o, si més no, sense identificar.

Segle XVI

Any 1563.

El títol d'aquesta intervenció s'inicia, cronològicament parlant, aquest any de 1563. El motiu n'és la presència a les terres catalanes del gran dibuixant flamenc de vistes de ciutats i territoris, de nom A. van den Wyngaerde, nascut a Anvers.

D'aquest singular artista s'han conservat 21 peces manuscrites corresponents a vistes, dibuixos preparatoris, esbossos, i croquis de les següents localitats catalanes: Barcelona (4) —una vista des del mar, amb el seu corresponent dibuix preparatori i amb uns breus apunts de la zona de Montjuïc i el Raval, i una segona vista presa des del peu de Montjuïc—, Tarragona (6) —corresponents a dues vistes generals, una vista de la costa, i 3 detalls de restes romanes—, Lleida (1) —una vista general—, Tortosa (3) —corresponents a sengles vistes—, Cervera (2) —dos dibuixos presos des del camí—, i Montserrat (3) —corresponents a la muntanya amb la presència del monestir—. Aquests dibuixos es troben en diferents estadis de producció de manera que corresponen a tota la graduació possible esmentada dels diferents estadis d'elaboració d'una vista de ciutat.

Per una sèrie de raons, tanmateix poc explicables i complicades, però que ací no és el moment d'especificar-les, aquests preciosos manuscrits, juntament amb pràcticament tota l'obra wyngaerderiana, restaren inèdits fins a uns anys molt recents. Concretament les dues vistes acabades de Barcelona les publicà l'any 1974 l'editorial Hesperia de Saragossa les quals, juntament amb la resta de dibuixos referits a Espanya foren incloses en un important llibre publicat recentment en versió castellana i anglesa.² Es tracta d'uns documents que cal classificar com d'exceptacionals no solament pel fet de tractar-se de les primeres imatges conegudes d'aquestes localitats, sino per la seva veracitat, rigorositat, autenticitat, sense excloure'n en absolut una gran bellesa plàstica (lam. 1). Avui en dia els esmentats manuscrits, sortosament conservats tot i no haver estat impresos coetàniament a la seva realització, es troben distribuïts, per raons tampoc no prou explicables, en els següents centres: la Biblioteca Nacional d'Àustria, a Viena, en la seva secció de manuscrits (8 peces), a la Print Room del Museu Victoria & Albert de Londres (10 unitats) i a la biblioteca de l'Ashmolean Museum d'Oxford (3 unitats). Es ben evident, doncs, que la cartografia de les ciutats catalanes, i a partir de la documentació coneguda, s'ha d'iniciar amb aquesta singularíssima aportació que fins fa ben poc no havia superat l'estadi de peça original, en el sentit de peça manuscrita, tal i com la va deixar el seu autor.

Pocs anys més tard, el 1572, es publicava a Colònia el primer recull *sistemàtic* de ciutats del món: es tracta de l'obra de G. Braun i F. Hogenberg titulada *Civitates Orbis Terrarum*, que conjuntament amb l'obra d'Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, 1a. edició Anvers 1570 —àmpliament comentada en l'article citat a la nota 1— formen el tàndem més important de la cartografia publicada durant tot el segle XVI.

L'esmentat *Civitates Orbis Terrarum* (C.O.T.), contràriament a l'obra münsteriana citada anteriorment, recull 40 ciutats ibèriques diferents, en un total de 48 imatges. La presència catalana, però, és minsa. Només hi apareix Barcelona, en una coneguda vista presa des del peu de Montjuïc (lãm. 2). El dibuixant, tot i que no va signada, fou probablement

G. Hoefnagel. La seva condició de flamenc d'Anvers i la proximitat de les dates fa pensar en una possible relació i coneixement dels respectius dibuixos originals amb l'altre flamenc d'Anvers, A. van den Wyngaerde. Del punt de vista documental i cartobibliotecari, aquesta vista de la ciutat de Barcelona, representa la primera mostra cartogràfica d'aquest tipus coneguda i impresa coetàniament a la seva realització. Juntament amb la contribució de Wyngaerde es tracta de dos casos de mostres de cartografia de prestigi.

Segle XVII

La tònica general per a comprendre la presència de plànols i vistes de ciutats catalanes durant el segle XVII es mou al voltant d'una realitat: les nombroses guerres que assotaren el territori català durant la centúria. Aquesta causa ja ha estat esmentada en la part introductòria d'aquest article com una de les que justifiquen la presència de cartografia urbana d'una localitat o àrea geogràfica. A fi de prendre avantatge sobre l'exèrcit contrari, era de gran utilitat comptar amb un bon coneixement del terreny, coneixement que s'obtenia a partir de una documentació cartogràfica tan correcta com fos possible. Així, les ciutats, les seves muralles, els camins, els passos muntanyencs foren objecte de l'interès dels cartògrafs, uns professionals que sovint formaven part de les tropes que operaven en els territoris objecte de les guerres.

A tall d'exemple més característic dels fets bèl·lics ocorreguts a Catalunya durant el segle XVII, citarem la Guerra dels Segadors, que compregué el període 1640-1652. Aquesta guerra generà una gran quantitat de material cartogràfic de diferent tipus, produït pels exèrcits de les dues bandes, que recordem que eren bàsicament les tropes franceses i catalanes en un bàndol i les tropes castellanes a l'altre costat. Molta d'aquesta documentació ha quedat dipositada en la seva forma manuscrita als arxius. I molta també es va anar publicant simultàniament o en dates no massa posteriors a la successió dels fets.

Com a nom més representatiu i emblemàtic per a documentar aquesta cartografia urbana específica s'ha de parlar del cartògraf Sébastien de Pontault conegut amb el nom de chevalier de Beaulieu. Aquest personatge acompanyava les tropes de Lluís XIII i Lluís XIV durant la campanya de Catalunya de l'esmentada Guerra dels Segadors. Així vol dir que la majoria de ciutats catalanes, que foren escenari de la guerra foren representades per aquest cartògraf i dibuixant. Es tracta especialment de les àrees frontereres amb França, Barcelona i voltants, i l'àrea de Tortosa i Flix. Les seves dues obres més importants porten el títol: *Les plans et profils des principales villes et lieux considerables de la principauté de Catalogne avec la carte generale et les particulieres de chaque gouvernement*, publicada probablement entre 1665-1670, i *Les glorieuses conquestes de Louis le Grand roy de France et de Navarre dediées au roy*. [1694?]. Entre les dues obres sumen un total de 111 imatges, plànols i vistes de ciutats catalanes (87+24, respectivament).

Del punt de vista cartobibliogràfic l'obra de Beaulieu citada en primer lloc inclou la primera vista marítima impresa coneguda de la ciutat de Barcelona a l'època contemporània a la seva realització. Cal recordar que Wyngaerde en dibuixà una bastants anys abans, el 1563, però que no es va pas publicar ni conèixer fins als nostres dies. L'obra de Beaulieu inclou també mostres de ciutats de Catalunya posteriors a l'acabament de la Guerra dels Segadors, ja relacionades amb tota la qüestió de la signatura del Tractat dels Pirineus de 1659, inclús posteriors a aquesta data. Pel fet de tractar-se d'un dels cartògrafs que

ha deixat més mostra impresa de ciutats catalanes, es dona la llista de les que es publicaren en els dos llibres esmentats:³

Les plans et profils des principales villes et lieux considerables de la principauté de Catalogne avec la carte generale et les particulieres de chaque gouvernement:

— Mapa de Catalunya	— Puigcerdà
— la Jonquera	— Cadaqués (2)
— Roses (4)	— Figueres
— Torroella de Montgrí (2)	— Girona (3)
— Palamós (3)	— Sant Feliu de Guíxols
— Tossa	— Blanes (2)
— Hostalric	— Sant Celoni
— Mataró	— Barcelona (5)
— Montserrat	— Manresa
— Solsona	— Cardona (2)
— Vilafranca (2)	— Cervera (2)
— Agramunt	— Camarasa
— Balaguer (3)	— Castelló de Farfanya
— Ager (3)	— Alguaire (3)
— Lleida (4)	— Castellans (2)
— Arbeca (2)	— Borges Blanques
— Montblanc	— Barbera de la Conca
— Coll de Cabra	— Valls
— Vallmoll	— Torredembarra (2)
— Tarragona (3)	— Constantí
— Reus	— Escornalbou
— Salou (2)	— Cambrils
— Tortosa (3)	— Miravet
— Flix (3)	— Mequinença
— Montsó (2)	

Aquesta relació consta de plànols, vistes i en algun cas de territoris més generals que sobrepassen l'àmbit de la pròpia localitat.

Les glorieuses conquestes de Louis le Grand roy de France et de Navarre dédiées au roy:

— Tarragona (2)	— Roses
— Llorenç de Montgai	— Balaguer (2)
— Ager	— Constantí
— Tortosa (2)	— Flix
— Cadaqués (2)	— Palamós
— Batalla del Ter (Baix Empordà)	— Barcelona (3)
— Lleida (3)	— Girona
— Roses (2)	

Es tracta de plànols i vistes d'aquestes localitats, de gran tamany (al voltant de 45x55 cm), profussament adornats amb carteles barroques (làm. 3).

Es podrien citar molts altres autors que inclogueren en les seves obres, plànols o vistes de ciutats de Catalunya. Però per a cobrir el final de segle ens limitarem a donar el nom de Nicolas de Fer, cartògraf francès, molt prolífic, i no particularment rigorós. La seva aportació a la cartografia urbana de Catalunya és dedicada a les freqüents escaramusses bèl·liques produïdes com a conseqüència del Tractat dels Pirineus i fins pràcticament les darreries del segle. És particularment interessant per ésser el cartògraf que publicà un dels primers plànols de Barcelona, entenen per tal la representació de la superfície plana de la ciutat amb les muralles i el traçat de carrers i la muntanya de Montjuïc. Tanmateix de Fer va publicar plànols d'altres ciutats catalanes escenari de les guerres entre França i Espanya (lám. 4).

Segle XVIII

La cartografia urbana d'aquesta centúria es mou al voltant de dos fets: la Guerra de Successió i les seves seqüeles i la presència en el darrer terç del segle dels viatgers il·lustrats que recorrien Europa i que deixaven reproduïdes gràficament i per escrit les seves impressions personals.

Per al primer cas, talment com per la Guerra dels Segadors, la presència de material cartogràfic de tota mena i propi del moment, és abundantíssim. En aquesta contesa els protagonistes eren els mateixos, però lluitant en fronts diferents. França i Castella, aliats, defensaven la causa de Felip d'Anjou, i s'enfrentaven a les tropes catalanes que juntament amb la participació d'altres països estaven al costat de l'arxiduc Carles que defensava els interessos de la Casa d'Àustria.

La guerra fou dura per a Catalunya, i especialment per a Barcelona on es produïren tres fets bèl·lics puntuals: els setges de 1705 i de 1706 i el definitiu de 1714. En els dos primers, la ciutat fou atacada per la banda del castell de Montjuïc (lám. 5) i en els dos casos les tropes castellanes foren derrotades. Entre 1705 i 1711 regnà a Catalunya i Aragó l'arxiduc Carles amb el nom de Carles III d'Àustria. Tota aquesta activitat és la que reflecteixen les vistes i plànols de Barcelona d'aquest període de començament de segle XVIII. La cartografia urbana es pot dir que es posà al servei dels aconteixements. Les làmines mostrades a la conferència no foren triades en funció de documentar aquests fets, són les del tipus que amb certes variants i diferències es publicaven en aquell moment. Naturalment que aquesta reflexió és molt més vàlida si la referim a l'any 1714. El setge, que tingué com a resultat la capitulació de la ciutat, ja no va venir per la banda de Montjuïc. Barcelona fou encerclada i concretament perforada pel portal Nou. També la producció cartogràfica de l'època és basada en aquest històric moment. I així mateix es podria continuar, quan a partir de 1720 les ciutats catalanes perden el seu caràcter bèl·lic en favor d'un desenvolupament urbà marcat, però, per la seva militarització. La presència de la Ciutadella és el símbol de la nova ciutat de Barcelona; tant la ciutat comtal com les altres ciutats de Catalunya són representades de forma que respiren, transmeten aquest aire, aquest ambient (lám. 6).

La cartografia urbana del tercer terç del segle XVIII ve marcada per una altra característica: la presència dels viatgers il·lustrats, uns personatges que responien al perfil d'uns

individus cultes, rics, i amb un esperit fins a cert punt aventurer, que recorrien els països europeus i transformaven en llibres il·lustrats les seves impressions personals. Aquest tipus de literatura ja existia des del segle XV, però les característiques especials del període que comentem els hi proporcionà la seva època més daurada. Sovint prenia forma epistolar en tant que ardid literari, i tingué molt d'èxit entre els conciutadans del viatger i autor del llibre. Catalunya fou un país molt visitat per part d'aquests individus de diferents nacionalitats, i per aquest motiu ells són els responsables de la major part de la producció de vistes i de plànols d'aquest període.

Dins d'aquesta literatura de viatges, es citaran tres noms seleccionats entre molts d'altres: l'anglès Henry Swinburne, autor de *Picturesque tour through Spain*, London 1810; Antonio Ponz, autor de *Viage de España*, 1776-1794, 18 vols.; i B. Espinalt Garcia, autor de l'obra *Atlante Español ó descripción general de todo el reyno de España*, Madrid, 1778-1795, 14 vols.

El viatger Swinburne passà per Catalunya l'any 1775, el valencià Ponz el 1787 i les descripcions d'Espinalt corresponen aproximadament a l'any 1780. Els dos primers, del punt de vista de la cartografia urbana, aportaren una vista i un joc de vista i plànol respectivament corresponents a la ciutat de Barcelona. La principal característica d'aquestes dues vistes rau en el punt des del qual foren preses, que deixa ja d'ésser el tradicional observatori de Montjuïc o bé el mar que tenia com a objectiu d'oferir una façana marítima de la urbs. Els viatgers que arribaven i recalaven a Barcelona, veien la ciutat, naturalment, des dels camins pels quals hi entraven. Traduït a la realitat això vol dir prendre el dibuix en el sentit contrari que les vistes marítimes, per tant, des de terra.

El plànol de la ciutat que dibuixà Ponz cal considerar-lo com a molt correcte, per a la seva verosimilitud i actualització. El contrast d'atapaïment de població de la ciutat vella contrasta amb la relativa presència d'espais buits de la vila nova. També la Barceloneta és presentada en el seu actual moment de desenvolupament urbà. En la seva condició de plànol representa una aportació que ofereix una imatge molt real de la ciutat de Barcelona de finals del segle XVIII. L'obra de Ponz també inclou una mostra de vistes de ciutats. Pel que fa a Catalunya, a part de la de Barcelona presa des del camí d'entrada a la ciutat per la banda del Besós, hi destaca una vista panoràmica de Tarragona vista des del mar (lâm. 7).

L'aportació de B. Espinalt García, és molt més àmplia pel que fa a ciutats de Catalunya (un total de 16). En canvi els seus dibuixos són poc reals, tots tenen el mateix aire, i excepte en algun cas com ara la vista marítima de Barcelona, són poc valorables com a document cartogràfic fiable (lâm. 8).

En aquest moment de finals del segle XVIII, ens hem referit per primera vegada a cartògrafs o dibuixants de ciutats autòctons. Fent un breu repàs d'aquesta exposició, s'observarà que sempre ens hem hagut de referir a cartògrafs francesos i flamencs. Aquests són de fet els majoritaris i a nivell general comparteixen aquesta responsabilitat amb persones d'altres nacionalitats no pas espanyoles ni catalanes.

Cal recordar que en el camp de la cartografia de Catalunya, en tant que territori o àrea geogràfica, el geògraf i cartògraf Josep Aparici fou l'autor del primer mapa de Catalunya

signat per un català. Era l'any 1720 i se'n conserven molt pocs exemplars; és més habitual trobar-ne de la 2a. edició que veié la llum l'any 1769. Les ciutats catalanes tardaren encara uns anys més a poder comptar amb una contribució autòctona. Els viatgers espanyols de finals del segle XVIII, tot incorporant-se a la tradició dels seus col·legues d'altres països europeus, aportaren en aquest moment de finals del segle XVIII una bona i important prímia a la cartografia urbana de les nostres ciutats.

Una reflexió, que es despren de totes aquestes consideracions, és l'atenció que les ciutats de Catalunya —especialment les que foren escenaris de guerra— meresqueren per part dels cartògrafs més prestigiosos dels dos segles que hem estudiat. Tot i que no sempre les imatges que ens oferien ens mostraven unes ciutats posades al dia —es poden trobar vistes de Barcelona publicades a la segona meitat del segle XVIII corresponents a moments anteriors a la Guerra de Successió—, la mostra i la presència de certes localitats es considerava quasi obligada en les obres dels cartògrafs de tot Europa.

A nivell de conclusió es podria dir que la presència de la cartografia de les ciutats de Catalunya ha respost des dels seus inicis, en tant que material publicat, a unes finalitats concretes i diferents, segons el moment, tal i com ja s'ha vist al llarg de la lectura d'aquest article. Però és ben evident que tot i la diferenciació hi ha un denominador comú en tot aquest tipus de documents: el fet que la cartografia —la urbana en aquest cas— és un instrument, una eina de primera necessitat i d'una utilitat suma per a comprendre, interpretar i analitzar l'evolució de la història en general, i de la història en particular si l'objecte específic dels nostres interessos és una localitat concreta. Només cal tenir a l'abast les obres de referència bàsiques que ens facilitin el camí que ens permeti d'arribar fins a aquest material.

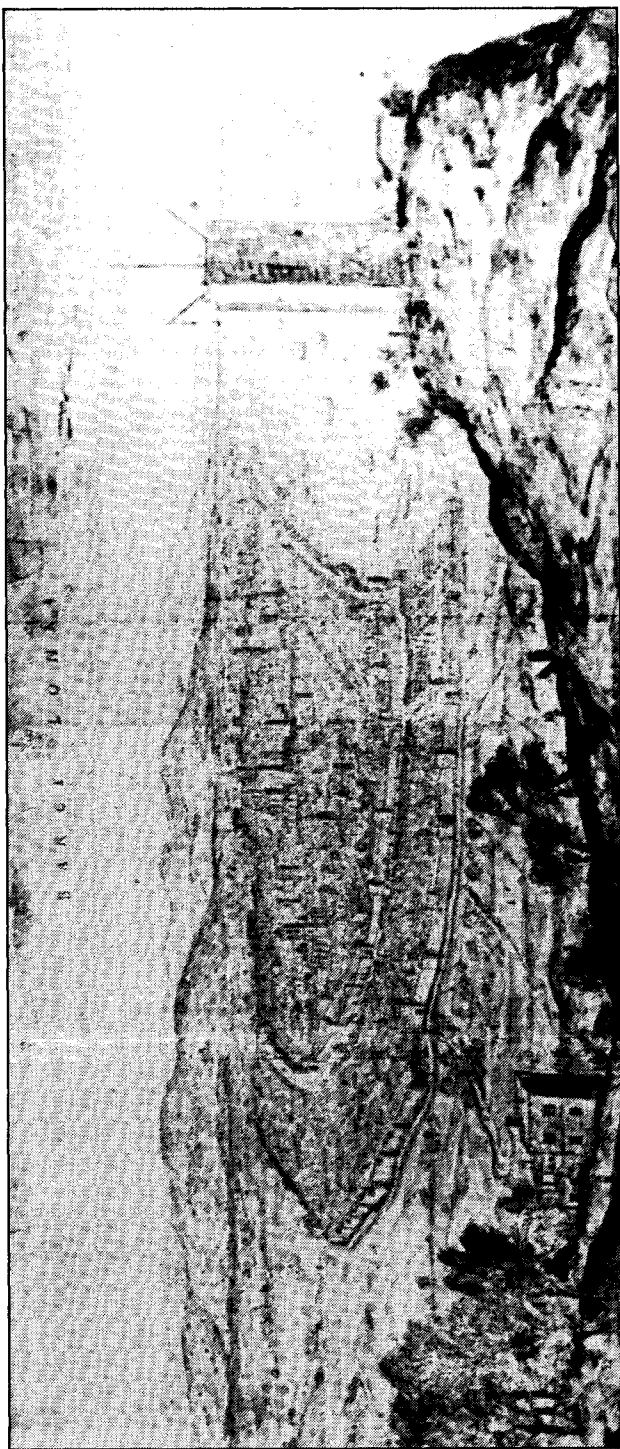
Notes

- ¹ GALERA MONEGAL, Montserrat «L'evolució de la cartografia de Catalunya durant els segles XVII i XVIII». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*. Barcelona, març 1992, 27 pp. 27-46
- ² *Ciudades del siglo de oro: las vistas españolas de Antons van den Wyngaerde*, dirigido por Richard L. Kagan Madrid: El Viso, 1986 427 pp. (Edició anglesa: *Spanish cities of the Golden Age*. Los Angeles, Berkeley: University of California Press, 1989, 415 pp.)
- ³ PASTOUREAU, Mireille, *Les atlas français XVIe - XVIIe siècles: répertoire bibliographique Paris*: Bibliothèque Nationale, Dép. des cartes et plans, 1984.

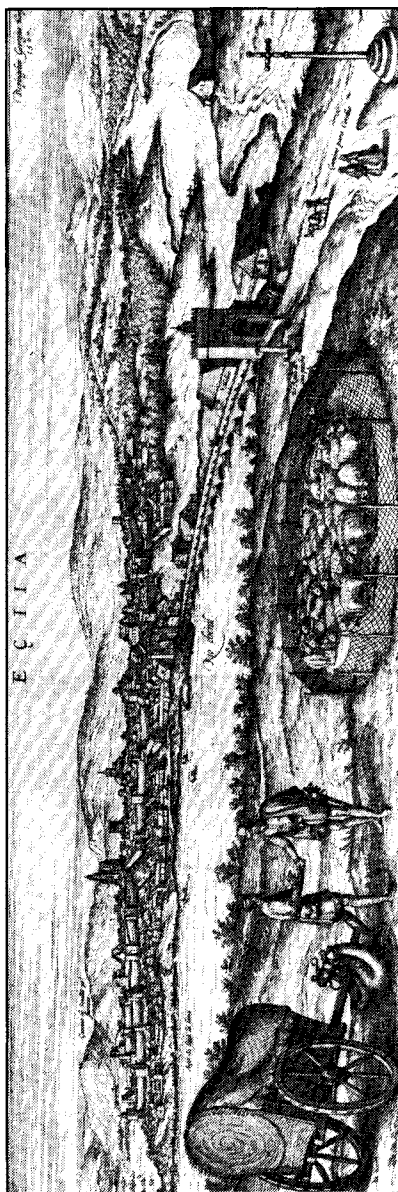
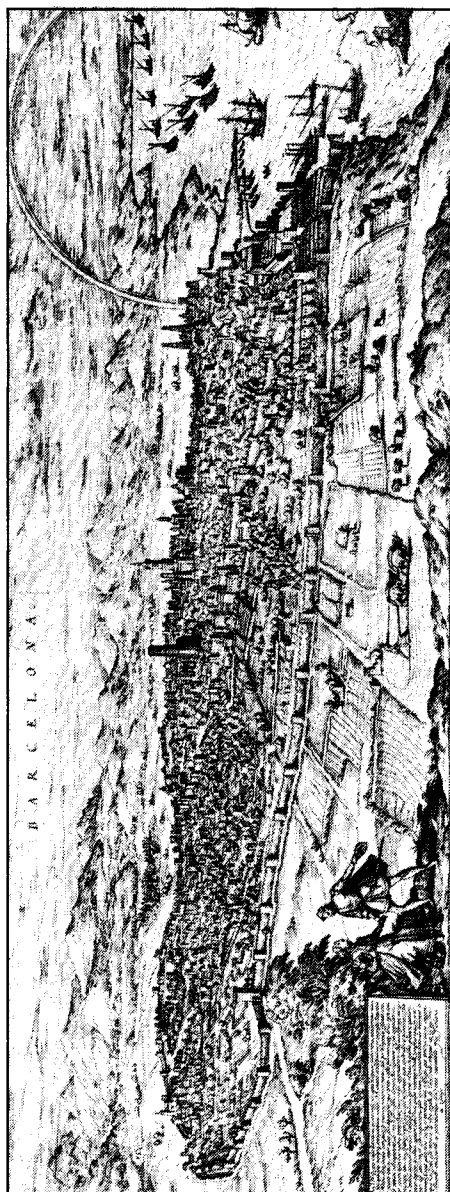
Bibliografia

1. BEAULIEU, Sieur de [ca 1694]. *Les glorieuses conquestes de Louis le Grand*. A Paris: chez l'auteur.
2. BEAULIEU, Sieur de [ca 1668]. *Plans et profils des principales villes et lieux considérables de la principauté de Catalogne*. A Paris: par le chevalier de Beaulieu.
3. (1986). *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton van den Wyngaerde*, dirigido por Richard L. Kagan. Madrid: El Viso. 427 pp.
4. (1966). *Civitates orbis terrarum, 1572, 1618*, Braun and Hogenberg, with an introduction by R. A. Skelton Cleveland and New York: The World Publishing Company. 3. vols.

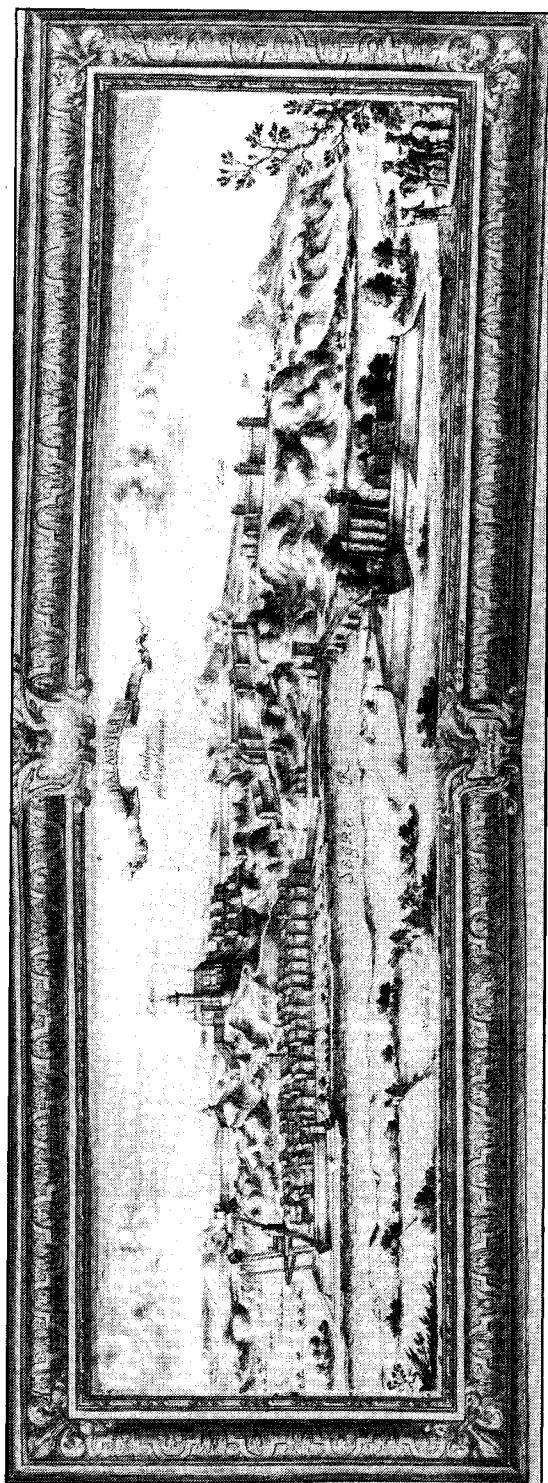
5. ESPINALT GARCIA, Bernardo (1778-1795). *Atlante español*. Madrid: Pantaleon Aznar, H. Santos Alonso, Ant. Fernández y González, 14 vols. Vols 4-7: Catalunya
6. FER, Nicolas de (1692). *Introduction a la fortification*, dediée et présentée a Mgr. le Dauphin par ... N. de Fer, son geographe. A Paris: chez l'auteur.
7. GALERA, Montserrat ; Francesc ROCA ; Salvador TARRAGÓ (1982). *Atlas de Barcelona* 2a ed. Barcelona: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya. 1067 pp.
8. MÜNSTER, Sebastian (1987). *Cosmographiei (Bazel 1550)*. Houten: De Haan.
9. PONZ, Antonio (1988). *Viaje por España*. Madrid: Aguilar. 18 toms en 4 vols. Tom 14: Catalunya
10. SWINBURNE, Henry (1809) «Travels through Spain in the years 1775 and 1776». A: Collection of voyages and travels from the period of the discovery of America to the commencement of the nineteenth century. London: printed for Richard Phillips. Vol. XVIII, pp. 80-162

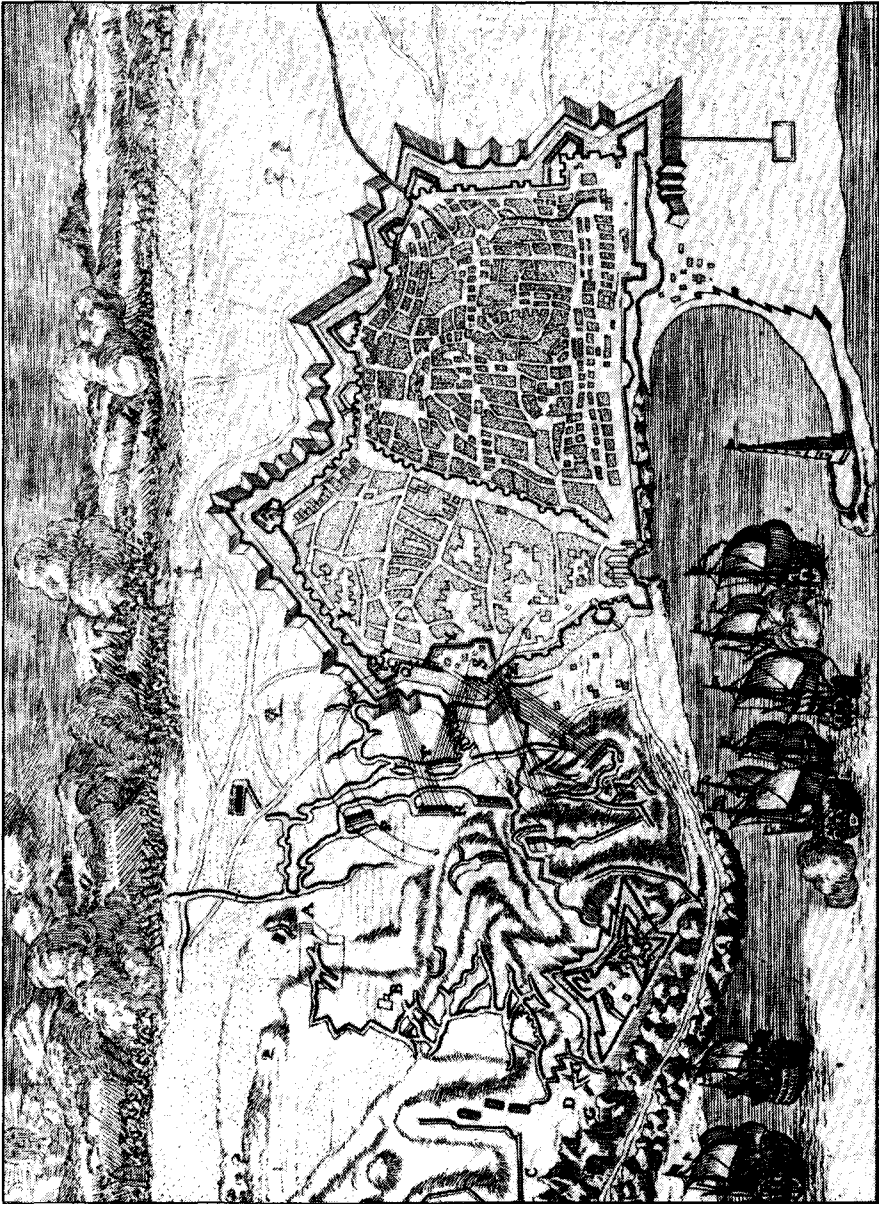
Làm. 1. Barcelona vista des de Montjuïc. «Ant. Vanden Wyngaerde fecit anno domini 1563». Obra manuscrita (41,97 cm) que es conserva a la Biblioteca nacional d'Àustria a Viena

Lam. 2. Barcelona ; Eçia / depingebat Georgius Hofnagle. (16x47 cm cada vista). Dins: Civitates orbis terrarum, liber primus, tab. 5. obra publicada a Colònia el 1572 per G. Braun i F. Hogenberg

Lam. 3. Balaguer, Catalogne, prise le 19e octobre 1645 / N. Cochin, fe[ci]t [14x53 cm]. Dins: Les glorieuses conquestes de Louis le Grand, par le Sr. de Beaulieu. A Paris: chez l'auteur, [ca. 1694]

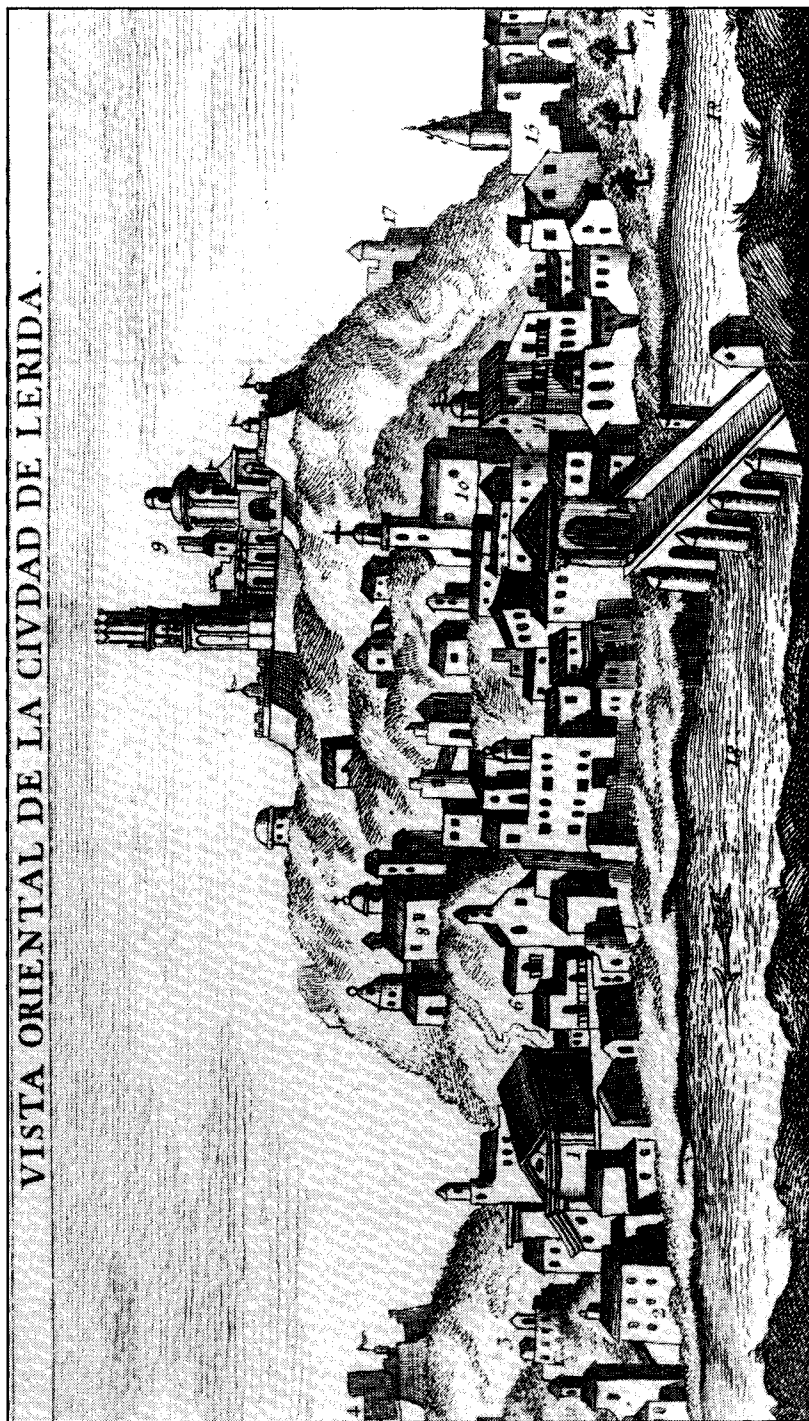

Lâm. 5. Plan general von Barcelona vor welche die belagerung auff gehoben ano 1706. (14x19 cm). Probablement es va publicar en una de les reedicions de: *Historisches Chronik oder Beschreibung merkwürdiger Geschichten de Gottfried (Frankfurt am Mayn, 1750)*

Lám. 7. *La ciudad de Tarragona vista desde el mar (14x24 cm). Dins: Viaje de España d'Antonio Ponz. Madrid: por D. Joachin Ibarra, 1772 Vol. XIII, p. 164*

VISTA ORIENTAL DE LA CIUDAD DE LERIDA.

Lám. 8. Vista oriental de la ciudad de Lerida / Palomino [fecit] (12x24 cm). Estampa 6 de l'obra d'Espinalt Garcia Atlante español. Tomo VII: Cataluña. En Madrid: en la impr. de Hilario Santos Alonso, 1783.